

*Elgiz Çingiz oğlu SEYİDOV
ADİU-nun doktorantı*

DÖVLƏTİN İQTİSADİ SİYASƏTİNDƏ VERGİ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə dövlətin iqtisadi siyasətində vergi sisteminin konseptual modellərinin rolu müəyyən-ləşdirilmiş, vergi sisteminin prinsipləri, funksiyaları və onların Azərbaycanda tətbiqi vəziyyəti araşdırılaraq qiymətləndirilmişdir. Məqalədə həmçinin müəllif tərəfindən müasir vergi sistemi konsepsiyalarının formalaşması və onlardan istifadə xüsusiyyətləri tədqiq edilmiş, müvafiq nəti-cələrə gəlinmişdir.

Açar sözlər: dövlət, iqtisadi siyasət, vergi sistemi, vergi siyasəti.

Giriş

Əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş Azərbaycan Respublikasının müasir vergi sistemi bu gün ölkənin maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasının əsas mənbələrindən biri kimi çıxış edir. Vergilər dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm aləti olmaqla dövlət büdcəsinin zəruri ma-liyyə ehtiyatları ilə təmin edilməsində, ölkənin iqtisadiyyatının tənzimlənməsi və idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Dövlət büdcəsinə daxilolmaların böyük bir hissəsi vergi yığımları hesabına formalaşır ki, bu da dövlətin normal fəaliyyətinin iqtisadi əsaslarını təşkil edir. İstənilən dövlətin maliyyə sisteminin sabitləşməsinin əsas şərtlərindən biri vergilərin dayanıqlı şəkildə yığımının təmin edilməsidir.

Dövlət büdcəsinin formalaşmasının əsas mənbəyi olan vergi yığımları xeyli dərəcədə vergi ödə-yicilərinin intizamlı olmasından, onların qanunvericiliyin tələblərinə əməl etməsi səviyyəsindən asılıdır. Belə ki, vergi mənasibətlərinin iştirakçısı olan dövlətlə vergi ödəyiciləri arasında mənə-fələrin toqquşması baş verir, yəni vergi ödəyiciləri mümkün qədər az vergi ödəməkdə, dövlət isə normal fəaliyyətini təmin etmək üçün çox vəsait almaqda, yəni vergi yığımlarının səviyyəsinin artmasında maraqlı olurlar.

Dövlət cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin maraqlarını müxtəlif sferalarda ifadə edərək iqtisadi, sosial, ekoloji, demografik və s. istiqamətlərə uyğun siyasət hazırlayır və həyata keçirir. Dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləmə funksiyası büdcə-maliyyə, pul-kredit və vergi mexanizmi vasitəsi ilə həyata keçirilir ki, bunlar da dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin həm obyekt, həm də subyekt kimi çıxış etməsinə şərtləndirir.

Dövlətin iqtisadi siyasətində vergi sisteminin konseptual modellərinin rolu

Vergilər məhsul istehsalı, cəmiyyətin siniflərə ayrılması və dövlətin yaranması ilə birlikdə for-malaşmış, ordunun, məhkəmənin, dövlət orqanlarının saxlanması və digər ehtiyaclara yönəl-di-lir. Vergi qoyma nəzəriyyəsinin əsasını qoyanlardan biri olan A.Smit demişdir ki, "Vergilər onları ödəyənlər üçün qul əlaməti yox, azadlıq əlamətidir". [1, s. 37]

Vergilər çox mühüm iqtisadi kateqoriya olmaqla, onların sosial-iqtisadi mahiyyəti ölkə iqtisa-diyyatı və dövlətin qarşısında duran vəzifələrlə müəyyən olunur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergilər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə, sosialist iqtisadiyyatı şəraitində də vergilər mövcud idi, lakin onlar dövlət büdcəsi gəlirlərinin çox kiçik bir hissəsini təşkil edirdi, bu həmin sistemin özünün mahiyyətindən irəli gəlirdi. [2, s. 429] Burada yəqin ki, elmi kommunistlərin yaratdıqları K.Marks və F.Engelsin "vətəndaşların ödəmələri kütləvi hakimiyyəti saxlamaq üçün zəruridir". [3, s.17] tezisi metodoloji baxımdan əsas ola bilər. Kollektiv tələbatın ödənilməsi naminə öz funk-siyalarını yerinə yetirmək üçün dövlətə müəyyən həcmdə pul vəsaitləri tələb olunur ki, bu da ancaq vergilər vasitəsi ilə yığıla bilər. Bu onunla şərtlənir ki, vergi yükünün minimal həddi dövlətin öz

minimal funksiyalarını yerinə yetirmək üçün lazım olan xərclərə uyğun təyin olunur. Belə ki, idarəetmə, müdafiə, məhkəmə, ictimai asayişin qorunması və s. məhz bunun hesabına təmin olunur. Belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, dövlət öz üzərinə nə qədər çox öhdəliklər götürürsə, bir o qədər də çox vergilər yığılmalıdır. Bu onun göstəricisidir ki, cəmiyyətin inkişaf tarixində hələ heç bir dövlət vergilərsiz keçinməmişdir.

Vergi nəzəriyyələri vergitutma praktikasının nəzəri dəlillərinin təşəbbüsçüsü kimi çıxış edir və onların təkamülü iqtisadi fikrin müxtəlif istiqamətlərinin inkişafı ilə eyni vaxtda baş verir. Vergi sisteminin konseptual modelləri dövlətin iqtisadi siyasətindən asılı olaraq dəyişir. Uzun müddət iqtisadiyyatda vergilərin rolu haqqında klassik təsəvvür mövcud idi. İlk əvvəl A.Smitin vergi qo-yuluşu prinsipi yaranmışdır. Praktiki olaraq bütün müasir müəlliflər həmin vergi meyarlarını gös-tərməklə onların müsbət təsirini qiymətləndirirdilər. Əgər vergilər bu tələblərə cavab vermirsə, vergi qoyuluşu hədlərinin pozulması müşahidə olunur. A.Smit tərəfindən dövlət maliyyəsinin təkamülü haqqında nəzəriyyənin irəli sürüldüyü tarixdən 200 ildən artıq bir dövr keçir və vergi sisteminin formalaşması dövlətin inkişafının çox yüksək səviyyəsində baş verir. Dövlət vergi sisteminə müstəqil təsərrüfat subyektlərinin gəlirinin az və ya çox hissəsinin müntəzəm qaydaya salınmış şəkildə tutulması kimi təyin etmişdir və vergi qoyuluşunda dörd prinsipi irəli sürmüşdür: müntəzəmlik (bərabərlik), müəyyənlik, ödəmənin rahatlığı və ucuzluğu. Amma bunların hər hansı birinin artıq olması zamanı təsərrüfatın kəsilir sahələrində istehsalçıların özünü tənzimləməsi baş verir. Vergilər yalnız dövlət büdcəsinin gəlir mənbəyi rolunu oynayır. Mübahisələr isə fiskal tələbat prinsipi əsasında şərtləşdirilmiş qaydada vergilərin yığılması (bərabər və progressiv şəkildə) və ya ləğv olunması ətrafında gedirdi. Cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlər mürəkkəbləşdik-cə, obyektiv dövr proselər hərəkət etdikcə klassik nəzəriyyəyə düzəliş edilməsi tələbatı, dövlətin rolu, onun iqtisadi proseslərə təsiri və vergi qoyuluşunda sosial-iqtisadi sərhədlərin tənzimlənməsi kimi məsələlərə baxılması zərurəti yaranır. Beləliklə, yeni elmi nəzəriyyələr meydana çıxır və hal-hazırda iqtisadi fikrin iki əsas istiqamətini göstərmək olar: keynsçilik və neoklassik. [4, s. 26]

İqtisad elminin klassikləri A.Smit və D.Rikardo tərəfindən vergilərin iqtisadi mahiyyətinin tədq-iq edilməsindən sonra müasir Qərb iqtisadi nəzəriyyəsində vergi təyini problemlərinə iki əsas yanaşmanı qeyd etmək olar. Uzun bir zaman keçdikdən sonra daha obyektiv konsepsiya ingilis iqtisadçısı C.Keyns tərəfindən onun ilk dəfə 1936-cı ildə çap olunan "Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi" monoqrafiyasında işlənilib hazırlanmışdır. Burada "Vergilər iqtisadiyyatın tən-zimləyiciləridir" kimi qısa ifadə olunan fikirlə yanaşı, iqtisadiyyatın ümumi fəaliyyətinin element-lərinin təhlilini əks etdirir, dövlət tənzimlənməsində mühüm makroiqtisadi istiqamətləri əsaslan-dırır. C.Keyns vergi qoyuluşunun tərəfdarı idi və o hesab edirdi ki, mütərəqqi vergi sistemi isteh-salçının vergi qoyuluşunda riski qəbul etməsinə stimullaşdırır. Onun nəzəriyyəsinin tərəfdarları (A.Lerner, A.Xansen, K. Xappad, U. Şults və b.) hesab edirdilər ki, mühüm şərtlərdən biri də iqtisadi artımın pul qoyuluşunda asılılığı yalnız tam məşğuliyyət şəraitində mümkün olmasıdır. Yəni, əgər bu yoxdursa qənaət edilmiş pul iqtisadi artıma mane olur, istehsal qoyulmur və ona görə də artıq pulu vergi vasitəsilə tutmaq lazımdır. Bunun üçün isə dövlətin işə qarışması lazımdır və dövlət vergi vasitəsilə gəlirlərin tutulmasını, investisiyaların maliyyələşdirilməsini, həmçinin cari dövlət xərclərinin təşkilini təmin etməlidir. Keynsçilik nəzəriyyəsi dövlət tənzimlənməsinin müxtəlif metodlarından istifadə edərək, istehsal olunmuş məhsulun satışını təmin etmək üçün, həmçinin "səmərəli tələbin" zəruriliyini sübut edir. O, hesab edirdi ki, milli sərvətin əsasını qənaətcillik təşkil edir. Belə ki, təşəbbüskarlıq şərtinin də əsas olduğunu göstərir. C.Keyns hesab edir ki, investisiya axımının yaranmasında dövlət öz pul kredit sistemi ilə, büdcə siyasəti ilə böyük rol oynamaqlıdır və "öz əsas təsirini müvafiq vergi sistemi vasitəsilə böyük faiz normalarını qeydə almaqla həyata keçirməlidir". [5, s. 27-28] Eyni vaxtda müxtəlif növ güzəştlərin və xüsusi təşəbbüskarlıqla dövlət hakimiyyətinin həmrəylik üsullarından istifadə olunmalıdır. Beləliklə, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı şəraitində, böhran vəziyyəti tez-tez təkrar olunduqca, C.Keynsin "səmərəli tələb" nəzəriyyəsi iqtisadi inkişafın tələblərinə cavab verə bilmədi. Çünki, iqtisadi inteqrasiya inkişaf etdikcə hər bir ölkənin xarici bazardan asılılığı artdı və dövlət tərəfindən tələbin

stimullaşdırılması xarici investisiyalara müsbət təsir etməyə başladı. Və eləcə də inflyasiya istehsal şərtlərinin reallaşdırılmasında deyil, onun görünüşcə dəyişkənliyində xroniki xarakter aldıqda, səmərəli tələbi yox, resurs təkliflərini yaxşılaşdırmaq lazım gəldi. Üstünlüyü yalnız mərkəzi bankın pul-kredit siyasəti ilə bağlayan, büdcə və vergi siyasətini nəzərə almayan neoklassiklər (A.Laffer, A.Marşall, Q.Stoyn, M.Ueydenbomt və b.) hesab edirlər ki, bu cür gəlirin yenidən səmərəli paylanma mexanizmi yaranacaq və o tam məşğulluğu və milli sərvətlərin sabit artımını təmin edəcəkdir. Neoklassik nəzəriyyə də öz növbəsində iki mühüm istiqamətdən ibarətdir: iqtisadi təklif nəzəriyyəsi və monetarizm. İqtisadi təklif nəzəriyyəsi vergilərin azaldılmasını, korporasiyaya vergi güzəştlərinin edilməsini nəzərdə tutur. Onların gəldikləri nəticəyə görə, bazarın ən yaxşı tənzimləyicisi elə bazarın özüdür, dövlət tənzimlənməsi və yüksək vergilər isə normal fəaliyyətə yalnız mane olur. Vergi dərəcələrinin səviyyəsi ümumi qanun əsasında yaranır və bu qanuna görə geniş vergi bazası vergi qoyuluşunda nisbətən kiçik dərəcələr və ya əksinə, dar vergi bazası ayrı-ayrı vergilər üzrə mütləq böyük həcmli dərəcələr nəzərdə tutur. A.Laffer yazırdı: “Öyrinin əsasını təşkil edən fundamental ideyanın məzisi ondadır ki, vergi dərəcələri nə qədər yüksəkdirsə, ayrı-ayrı şəxslərin onlardan qaçmaq halları bir o qədər çox olacaqdır. İnsanlar ondan ötrü işləmir ki, vergi ödəsin”. [5, s. 30]

XIX əsrin 70-ci illərində A.Vagnerin ideyalarının təsiri altında yeni bir cərəyan yaranır ki, o, vergilərin vəzifələrinə A.Smit və D.Rikardo tərəfindən müəyyən edilmiş maliyyə məqsədlərindən başqa həm də sosial-siyasi məqsədləri də daxil edir. Vergi mexanizmini milli sərvətin və milli gəlirin dövlət üçün arzu edilən istiqamətdə sistemə bənzər şəkildə bölüşdürülməsi üçün effektiv bir vasitə görür. Öz ideyalarını daha da inkişaf etdirərək, Vaqner belə bir nəticəyə gəlir ki, vergilər vasitəsilə dövlət özəl təsərrüfatlarda gəlir və mülkiyyətdən istifadə edilməsinə də təsir edə bilər.

Vergi sisteminin prinsipləri, funksiyaları və onların Azərbaycanda tətbiqi vəziyyəti

Büdcə-maliyyə sistemi özündə dövlətin maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi münasibətlərini birləşdirir. Bu da iqtisadiyyatın səmərəli istiqamətdə inkişafına, dövlətin sosial və başqa funksiyalarının həyata keçirilməsinə yönəldilir. Büdcə-maliyyə sisteminin əsasını isə vergi sistemi təşkil edir.

Vergi ödəmələrinin mahiyyətini dərinədən öyrənmək üçün vergi qoymanın əsas prinsiplərini nəzərdən keçirmək lazımdır. C.Mill qeyd edir ki, iqtisadi nöqtəy-nəzərdən vergi qoyma sisteminin keyfiyyəti A.Smit tərəfindən dörd əsas klassik prinsiplər şəklində ifadə olunmuşdur. [6, s.93]:

- Ölkə vətəndaşları imkanları çərçivəsində hökumətin xərclərini ödəməsində iştirak etməlidirlər. Bu qaydaya riayət olunması və ya inkar edilməsi vergi qoymada bərabərliyə və ya bərabərsizliyə gətirir.

- Hər bir vətəndaşın ödədiyi vergi dəqiq müəyyən edilməlidir. Verginin həcmi, ödənilmə vaxtı və qaydası həm vergi ödəyənin, həm də ixtiyari bir vətəndaşa aydın olmalıdır.

- Vergi onu ödəyən üçün rahat olan vaxtda və onun üçün münasib üsula əsasən tutulmalıdır.

- Vergilər elə müəyyən edilməlidir ki, dövlətin xəzinəsinə daxil olan ümumi daxilolmalardan aşağı məbləğdə tutulsun.

Adam Smitin prinsipləri o qədər aydın və sadədir ki, onların heç bir izaha və təsvirə ehtiyacı yoxdur. Ona görə də bu prinsiplər vergi siyasətinin aksiomları kimi qəbul edilmişdir. Hazırda bu prinsiplər müasir dövrün tələblərinə uyğun genişləndirilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Vergi dərəcəsinin səviyyəsi vergini ödəyənin imkanlarına, yəni gəlirlərinə uyğun müəyyən olunmalıdır. Bu prinsipə çox zaman riayət olunmur və bir çox ölkələrdə vergilər mütənəsiblik prinsipinə görə hesablanır.

- Bütün qüvvələri sərf etmək lazımdır ki, gəlirlərdən vergitutma birdəfəlik xarakter daşsın. Gəlirlərin və kapitalın çoxqat vergiyə məruz qalmasına yol vermək olmaz. Bu prinsipin həyata keçirilməsinə misal olaraq inkişaf etmiş ölkələrdə dövrü vergisinin ƏDV ilə əvəz olunmasını göstərmək olar. Burada birinci halda vergi artan əyri ilə həyata keçirilirdi, ikinci halda isə yeni yaradılmış məhsul satış dövrünə qədər bir dəfə vergi tutumuna məruz qalırdı.

- Vergilərin mütləq ödənməsi. Vergi sistemi elə olmalıdır ki, vergi ödəyəndə onun mütləq ödənməsinin zəruriliyinə şübhə yeri qalmasın.

- Verginin tutulması sistemi və prosedurası sadə, aydın və rahat olmaqla, vergini yığan təşkilat üçün səmərəli olmalıdır.

- Vergi sistemi çevik olmaqla dəyişən iqtisadi tələblərə asan uyğunlaşan olmalıdır.

- Vergi sistemi, yaradılan ümumi daxili məhsulun bölgüsünü təmin etməli və dövlətin iqtisadi siyasətinin səmərəli aləti olmalıdır.

Bazar münasibətləri şəraitində vergi sistemi vacib iqtisadi tənzimləmə aləti kimi dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsində maliyyə-kredit mexanizminin əsas komponentlərindən birinə çevrilir. Vergi sistemi təyin edilmiş qaydada yığılan vergilərin, yığımların, rüsumların və digər ödənişlərin məcmusunu əmələ gətirir. Beləliklə, milli iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyəti vergi qoymanın düzgün qurulmasından asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycanın vergi sistemini dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırmaq zərurəti meydana çıxır.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi Azərbaycanda vergi sisteminin, vergi, yığım, rüsum və digər ödənişlərin tutulmasının ümumi prinsiplərini, vergini ödəyənlərin və orqanlarının hüquqlarını, öhdəliklərini və məsuliyyətini təyin edir. [7] Vergi dedikdə, dövlətin büdcəsinə və yerli büdcələrə məcburi, əvəzsiz ödəmələr başa düşülür və bu ödəmələr müəyyən olunmuş qayda və şərtlərlə vergini ödəyənlər tərəfindən həyata keçirilir.

Vergilər gəlir əldə edən bütün hüquqi və fiziki şəxslərin dövlətin maliyyə resurslarının formalaşmasında iştirak etmək vəzifəsini ifadə edir. Ona görə vergilər müasir şəraitdə dövlətin maliyyə vasitələrinin əsas hissəsini təşkil edir. Mahiyyətinə görə vergilər hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən büdcəyə məcburi ödənişlər kimi meydana gəlir və müvafiq qaydada qəbul olunmuş qanunlara əsasən müəyyən edilir.

Amerika iqtisadçısı A.Laffer vergi siyasəti sahəsində tədqiqat aparmış və büdcə gəlirlərinin və vergi dərəcələrinin arasında müəyyən riyazi asılılığı aşkar etmişdir. O, nəzəri cəhətdən sübut etmişdir ki, dərəcələrin artırılması hesabına vergilərin səviyyəsinin artırılması müəyyən mərhələdə büdcə daxilolmalarının artmasına deyil, azalmasına gətirir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin səviyyəsi və vergi dərəcələrinin dinamikası arasındakı asılılığın maksimum nöqtəsinə malik olan parabola formasında qrafik ilə əks etdirilməsi iqtisadi nəzəriyyədə “Laffer əyrisi” adını almışdır. [5, s. 135]

Vergi dərəcəsinin (Laffer əyrisinin ən yüksək nöqtəsinin) nə nəzəri, nə də ki, empirik üsul ilə müəyyən edilməsinə baxmayaraq bu asılılıq müasir maliyyə elmi tərəfindən qəbul edilmişdir və 80-90-cı illərdə ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransada keçirilmiş vergi islahatlarında istifadə edilmişdir. Həmin islahatlar zamanı bəzi iqtisadçılar deyirdilər ki, onlar təcrübə əsasında Laffer əyrisinin kritik nöqtəsinə 35-40% ətrafında müəyyən edə bilmişdilər. Lakin bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin hökumətləri vergi islahatlarının keçirilməsi zamanı iqtisadiyyatın inkişafına ziyan yetirmədən daha yüksək ümumi vergi dərəcələrindən istifadə etmişdilər. Nəticədə, iqtisadi nəzəriyyənin Laffer əyrisi üzərində maksimum nöqtəsinin mövcudluğundan əmin olduğuna baxmayaraq onu dəqiq müəyyən etmək hələ ki, mümkün olmamışdır. Ola bilsin ki, vergilərin universal maksimal effektiv dərəcəsi yoxdur və hər ölkə üçün onun iqtisadiyyatının struktur xüsusiyyəti və inkişafından asılı olaraq özünəməxsus maksimal Laffer nöqtəsi mövcuddur. [8, s. 37]

Vergilərin sosial-iqtisadi mahiyyəti, daxili məzmunu onların funksiyaları vasitəsi ilə təzahür edir. Vergilər dörd əsas funksiyaya yerinə yetirir:

- dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi (fiskal funksiya);
- sosial tarazlığın saxlanması üçün müxtəlif sosial qrupların gəlirləri arasında nisbətən dəyişməsi yolu ilə onlar arasında bərabərsizliyin azaldılması, zəiflədilməsi (sosial funksiya);
- iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi (tənzimləmə funksiyası).
- nəzarətədiçi funksiya.

Bütün ölkələrdə vergilər ilk növbədə fiskal funksiyasını yerinə yetirirlər, yəni sosial xərclərin və ilk növbədə dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsini təmin edirlər.

Vergilərin iki növü mövcuddur: birincisi - gəlirlərdən və əmlakdan vergi: şəxsi gəlirlərdən və korporasiyaların (şirkətlərin) mənfəətindən vergilər; sosial sığortaya, əməkhaqqı fonduna və işçi qüvvəsi üçün vergilər (bunlar sosial vergilər, sosial ödəmələr də adlanır); mülkiyyətə görə vergi, torpaq və digər daşınmaz əmlak da daxil olmaqla; mənfəətin və kapitalın xaricə köçürülməsi üçün vergi və s.

Bu vergilər konkret fiziki və hüquqi şəxsdən tutulur və birbaşa vergilər adlanırlar.

İkinci növ vergilər - əmtəə və xidmətlərə görə vergilərdir. Bu vergilərə misal olaraq əlavə dəyər vergisini, aksizləri (əmtəənin və ya xidmətin qiymətinə birbaşa daxil edilən vergilərdir), varisliyə görə vergini, daşınmaz əmlakla, qiymətli kağızlar və s. ilə sövdələşmələrə görə vergiləri göstərmək olar. Bu vergilərə dolayısı vergilər deyilir. Onlar qismən və ya tamamilə əmtəənin və xidmətin qiyməti üzərinə keçirilməlidir. Dolayısı vergilər əmtəə və xidmətlərə tələbin elastiklik dərəcəsinə asılı olaraq son istehlakçının üzərinə keçirilir, elastiklik az olduqca istehlakçının üzərinə düşən vergi yükü azalır və verginin əsas hissəsi mənfəətdən ödənilir.

Tələbin elastikliyinə yüksək olması halında dolayısı vergilərin artımı istehlakın azalmasına, təklifin elastikliyi isə xalis mənfəətin azalmasına gətirir. Bu isə öz növbəsində kapital qoyuluşlarının azalmasına və ya kapitalın başqa fəaliyyət sahələrinə axınına gətirir.

Vergi nəzarəti sistemi bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın idarə edilməsinin güclü alətidir. Vergi siyasəti - vergi qanunlarının məqsədyönlü istifadəsini müəyyənləşdirən hökumət və idarəetmə orqanlarının hüquqi hərəkətlər kompleksidir. İnkişaf etmiş bazar münasibətlərində vergi siyasəti dövlət tərəfindən istehsal strukturunun, ərazi iqtisadi inkişafın, əhalinin maddi rifahının dəyişməsi məqsədilə milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsi üçün istifadə edilir. [9, s. 56]

Ümumiyyətlə, dövlət vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi üçün aşağıdakı iki strateji xətlərdən birini seçə bilər: ya yüksək səviyyədə vergi yığıb öz vətəndaşlarının firavanlığına görə müvafiq yüksək səviyyəli məsuliyyət götürür, ya da vətəndaşların özlərinin öz firavanlığını təmin etməsini və hökumətdən kömək istəməməsini nəzərə alaraq aşağı səviyyəli vergi tətbiq edir. Bu zaman əhalinin tələbatlarının səviyyəsi vacib əhəmiyyətə malikdir və buna müvafiq olaraq iqtisadi inkişafın ilkin mərhələlərində hökumətlər aşağı səviyyəli vergilərə meyillidir, sonrakı mərhələlərdə isə ictimai istehlak formaları inkişaf etdikcə vergitutmanın daha yüksək dərəcəsinə keçid baş verir. Lakin bu ümumi tendensiyalar çərçivəsində dövlətlər müxtəlif vergi siyasətini işləyib hazırlayırlar: bəziləri vergilər formasında (bütün növ vergi və icbari rüsumlar, o cümlədən sosial sığorta üzrə ödəmələr daxil olmaqla) bütün gəlirlərin 50%-ə qədərini alır. Çünki hesab edilir ki, dövlət strukturlarının nəzarəti altında maliyyə vəsaitlərinin istifadəsi xüsusi şəxslərin nəzarəti altındakı istifadədən daha səmərəlidir; digərləri belə hesab etmir və özlərinin vergi yığımlarını 25-30% ilə məhdudlaşdırır.

Hazırda dünyada mövcud olan vergi siyasətinin iki tipini fərqləndirmək olar. Birinci tip - maksimal vergilər tipidir ki, o "bütün mümkün olanı götürmək" prinsipi ilə səciyyələnir. Bu zaman dövlət "vergi tələsinə" düşür. Vergilərin artırılması dövlətin gəlirlərinin artması ilə müşahidə olunmur.

İkinci tip - düşünülmüş vergi siyasətidir. O, əlverişli vergi mühiti təmin edərək sahibkarlığın inkişafını təmin edir. Sahibkar maksimal dərəcədə vergitutmadan azad edilir, lakin bu zaman dövlət gəlirləri azaldığına görə sosial proqramlar məhdudlaşdırılır. Bu cür siyasət o zaman həyata keçirilir ki, iqtisadiyyat staqnasıya vəziyyətindədir və iqtisadi böhrana keçə bilər. Vergi siyasətinin bu kimi metodları "reyqonomika" adını almışdır və XX əsrin 80-ci illərində ABŞ-da istifadə edilmişdir.

Beləliklə, vergi sistemi iqtisadiyyatın təkanverici mexanizmi olub onun səmərəli fəaliyyəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə dövlətin maliyyə resurslarının əsasını təşkil edən vergilər iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin mühüm aləti kimi çıxış edir və onların həcmi müəssisələrin maliyyə nəticələrindən birbaşa asılıdır.

Vergilər qanunla müəyyən edilmiş məcburi ödənişlərdir, dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi və ictimai maraqların reallaşdırılması məqsədilə dövlətin səmərəli iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün hüquqi və fiziki şəxslərdən yığılır.

Azərbaycanda iqtisadi islahatların təcürbəsi göstərir ki, vergilər nəinki fiskal, həm də tənzimləyici funksiya yerinə yetirməlidir. Vergilərin fiskal funksiyası əsasdır və vergilərin təbiətindən irəli gəlir. Verginin fiskal funksiyası vasitəsi ilə sosial, müdafiə, elmi-texniki, ekoloji dövlət proqramlarının reallaşması üçün dövlət büdcəsinin doldurulması təmin edilir. Verginin tənzimləyici funksiyası iqtisadiyyatın dövlət idarəçiliyi ilə bağlıdır. Bazar iqtisadiyyatının inkişafı ilə əlaqədar olaraq dövlətin iqtisadiyyata birbaşa müdaxilə etmək imkanı azaldıqca, vergilər onun əlində çox mühüm iqtisadi tənzimləmə alətinə çevrilir. İctimai istehsal, onun inkişafına və strukturuna, elmi-texniki tərəqqiyə və s. təsir göstərmək üçün vergilərin çox geniş imkanları vardır. [10, s. 32]

Vergilər stimullaşdırıcı və ləngidici funksiyaları da yerinə yetirir. Ləngidici yarımfunksiya tələbat və təklif onların azalması istiqamətində, iqtisadi subyektlər tərəfindən qərarlar qəbul edilməsi prosesinə təsir göstərir. Stimullaşdırıcı yarımfunksiya güzəştlər, istisnalar, üstünlüklər sistemi vasitəsilə reallaşır ki, bunlar vergi qoyma obyektinin güzəşt yaradan nişanələri ilə uzlaşdırılır.

Vergilər istehsalın inkişafına, kapital qoyuluşuna, əhalinin həyat səviyyəsinə ciddi təsir göstərir. Vergilərin dördüncü - nəzarət funksiyası dövlətin öz nümayəndələrinin maliyyə, vergi orqanlarına müəssisə və sahibkarlardan maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında məlumat tələb etməyə ixtiyar verir ki, bu da vergilərin düzgün ödənilməsinə nəzarət üçün zəruridir. Bu funksiya ilə həm də bölüşdürülmüş pul vəsaitlərinin öz təyinatı üzrə istifadə olunması üzərində nəzarəti həyata keçirir. Bununla da vergi sistemi bütövlükdə iqtisadi fəaliyyətin monitorinqi vasitəsinə çevrilmiş olur.

Müasir vergi sistemi konsepsiyalarının formalaşması xüsusiyyətləri

Onu da qeyd etmək ki, İƏİT üzvü olan ölkələrdə yüksələn iqtisadi bərabərsizlik və gəlirlərin ədalətsiz bölüşdürülməsində əsas səbəblərdən biri vergi sisteminin progressivliyinin aşağı olmasıdır. Odur ki, progressiv vergi sisteminin tətbiqi və inkişaf etdirilməsi inklüziv artıma birbaşa pozitiv təsir edir. [11, s. 91-97]

Vergi Məcəlləsinin qəbul olunmasını Azərbaycan Respublikasının iqtisadi həyatında mühüm bir hadisə hesab etmək olar. Vergi Məcəlləsi vahid bir sənəd olmaqla bütün vergiləri əhatə edir, onun müddəaları dəqiq və birbaşadır. Ölkəmizdə vergi sisteminin hüquqi bazasının formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində ciddi islahatlar həyata keçirildi və bu sistem dəqiq və birbaşa xüsusiyyətlərə və müddəalara malikdir. Qeyd etmək ki, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi 01 yanvar 2001-ci ildən qüvvəyə minmişdir. Ölkənin iqtisadi həyatının səmərəli inkişaf tendensiyaları bilavasitə, Vergi Məcəlləsinin qəbul edilməsi ilə təşəkkül tapdı. Burada vergi yükünün və ümumiyyətlə, vergilərin sayının azaldılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında yanan problemlərin həllində ədalət prinsipinə söykənən mexanizmlərin tətbiqi bilavasitə, bu məqallədə öz əksini tapır.

Son dövrlərdə vətəndaşlarımızın, eləcə də sahibkarlarımızın sosial rifahının yaxşılaşdırılması məqsədilə Vergi Məcəlləsində xeyli dəyişikliklər edilmişdir. 30 noyabr 2018-ci il tarixdə Vergi Məcəlləsinə edilmiş dəyişikliyə əsasən bir çox güzəştlər və azadolmalar həyata keçirilmişdir. 165.5-ci maddəyə əsasən Fiziki şəxs olan istehlakçılar tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisində pərakəndə ticarət və ya ictimai işə fəaliyyəti göstərən şəxslərdən alınmış mallara (neft və qaz məhsulları istisna olmaqla) görə ödənilmiş ƏDV-nin qaytarılması qaydasını müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) müəyyən edir. Bu maddəyə uyğun olaraq qaytarılan məbləğ nağdsız qaydada ödənilmiş ƏDV-nin 15 faizini, nağd qaydada ödənilmiş ƏDV-nin 10 faizini təşkil edir. Ödənilmiş ƏDV-nin bu maddə ilə müəyyən olunmuş hissəsinin qaytarılması zamanı təqdim edilən nəzarət-kassa aparatının çeki bu Məcəllənin 50.8-ci maddəsinin tələblərinə

cavab verməlidir. Yuxarıda qeyd olunan dəyişikliyə əsasən həmçinin 106.9 -cu maddədə Pərakəndə satış qaydasında malların satışının həyata keçirilməsi üzrə ticarət fəaliyyəti və (və ya) ictimai işə fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslər tərəfindən büdcəyə ödənilməli olan mənfəət vergisinin məbləği 2019-cu il yanvarın 1-dən 3 il müddətinə "İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş POS-terminal vasitəsilə nağdsız qaydada aparılan ödənişlərin ümumi gəlirdəki xüsusi çəkisinə uyğun müəyyən edilən verginin 25 faizi həcmində azalma nəzərdə tutulmuşdur. Bu güzəştin alınması hüququ müəyyən edilərkən vergi orqanında uçotda olan şəxslər tərəfindən POS-terminal vasitəsilə aparılan ödənişlərin məbləği nəzərə alınmır. 106.10-cu maddədə isə gəlirlərin və xərclərin uçotunu aparan, ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatdan alınmayan və əməliyyatlarının həcmi ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında (aylarında) 200.000 manatadək olan rezident müəssisənin təsisçisi (payçısı) və yaxud səhmdarları olan şəxslərə ödənilən dividendlər;

106.1.18. paylarının (səhmlərinin) 51 və daha artıq faizi birbaşa və ya dolayısı ilə dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslər və dövlətin adından yaradılan publik hüquqi şəxslər istisna olmaqla, vergi ödəyicisinin hesab atılınan mənfəətinin 10 faizindən çox olmayan hissəsinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) tərəfindən müəyyən edilən meyarlara cavab verən elm, təhsil, səhiyyə, idman və mədəniyyət sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisə, idarə və təşkilatlara köçürülən hissəsi – 2019-cu il 1 yanvar tarixdən 10 il müddətinə. Bu maddənin müddəaları yalnız nağdsız qaydada ödənilən xərclərə münasibətdə tətbiq edilir.

106.1.19. vergi ödəyicisinin azı 3 (üç) il ərzində mülkiyyətində olan iştirak payının və ya səhmin təqdim edilməsindən əldə olunan gəlirlərinin 50 faizi;

106.1.20. mikro sahibkarlıq subyekti olan hüquqi şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdikləri mənfəətin 75 faizi;

106.1.21. KOB klaster şirkətinin mənfəəti – KOB klaster şirkətinin KOB klaster şirkətlərinin reyestrinə daxil edildiyi tarixdən 7 il müddətinə;

106.1.22. KOB klasterin iştirakçısı olan hüquqi şəxsin KOB klaster şirkəti ilə bağlanmış müqavilə əsasında təqdim etdiyi mal (iş, xidmət) üzrə əldə etdiyi mənfəətin kapital xarakterli xərclərin çəkilməsinə yönəldilən hissəsi – 7 il müddətinə;

106.1.23. mikro və ya kiçik sahibkarlıq subyekti olan və hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərən startapların "Startap" şəhadətnaməsi aldığı tarixdən innovasiya fəaliyyətindən əldə etdikləri mənfəəti – 3 il müddətinə;

106.1.24. "Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqanın (qurumun) haqqı ödənilən ictimai işlərin təşkili ilə bağlı fəaliyyətdən əldə etdiyi gəlir.;"

29 noyabr 2019-cu il tarixdə Vergi Məcəlləsinə edilmiş dəyişikliyə əsasən 165.6 maddəsi əlavə edilmiş və həmin maddəyə əsasən Fiziki şəxs olan istehlakçılar tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisində bina tikintisi fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərdən nağdsız qaydada alınmış yaşayış və qeyri-yaşayış sahələrinə görə ödənilmiş ƏDV-nin qaytarılması şərtlərini və qaydasını müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) təsdiq edir. Bu maddəyə uyğun olaraq qaytarılan məbləğ ödənilmiş ƏDV-nin 30 faizini təşkil edir. Həmçinin bu dəyişikliyə əsasən sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləri üçün azadolmalar və güzəştlər nəzərdə tutulmuş 218-1-ci maddə əlavə edilmişdir. Həmin maddədə nəzərdə tutulmuş azadolmalar aşağıdakılardır:

218-1.1.1. kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları (o cümlədən sənaye üsulu ilə) tərəfindən özlərinin istehsal etdikləri kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından əldə edilmiş hasilatın həcmi – 2014-cü il yanvarın 1-dən 10 il müddətinə;

218-1.1.2. qanunla müəyyən edilmiş hallarda dövlət büdcəsinə olan vergi borclarının silinməsindən əldə olunan gəlir;

218-1.1.3. müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilən ixrac təsviqi;

218-1.1.4. bu Məcəllə ilə müəyyən olunmuş qaydada gəlirlərin və xərclərin uçotunu aparan, ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyata alınmayan və əməliyyatlarının həcmi ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında (aylarında) 200.000 manatadək olan rezident müəssisənin təsisçisi (payçısı) və yaxud səhmdarları olan şəxslərə ödənilən dividendlər;

218-1.1.5. mülkiyyətdə olan yaşayış və qeyri-yaşayış sahələrinin, habelə torpaq sahələrinin təqdim edilməsi üzrə aşağıdakı təqdim edilmə halları:

218-1.1.5.1. fiziki şəxslər tərəfindən azı 3 təqvim ili ərzində yaşayış yeri üzrə qeydiyyatda olduğu yaşayış sahələrinin təqdim edilməsi;

218-1.1.5.2. bu Məcəllənin 102.1.3.2-ci, 102.1.18-ci, 106.1.16-cı, 144.1.1-ci və 144.1.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş hallar;

218-1.1.5.3. fiziki şəxslərin xüsusi mülkiyyətində olan yaşayış sahələrinin 30 kvadratmetradək olan hissəsi.

218-1.2. Pərakəndə satış qaydasında malların satışının həyata keçirilməsi üzrə ticarət fəaliyyəti və (və ya) ictimai işə fəaliyyəti ilə məşğul olan sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləri tərəfindən büdcəyə ödənilməli olan verginin məbləği 2019-cu il yanvarın 1-dən 3 il müddətinə "İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş POS-terminal vasitəsilə nağdsız qaydada aparılan ödənişlərin ümumi hasilatdakı xüsusi çəkisinə uyğun müəyyən edilən verginin 25 faizi həcmində azaldılır.

Vergidən gələn gəlirlərin ölkənin büdcə sistemində daxil olması vergi sisteminin təşkili hesabına təmin olunur. Respublikamızda qanunvericilik səviyyəsində vergi sistemi anlayışı təsbit edilmir. İqtisadçı alimlərin tədqiqatlarında da sözügedən anlayışın çoxsaylı tərifinə rast gəlinir. Belə ki, vergi sistemi bəzi iqtisadçıların fikrincə, "vergitutma sahəsində müəyyən prinsiplərə əsaslanmış qarşılıqlı əlaqəli hissələrin (ünstürələrin): vətəndaşlar üzrə vergiödəmə qabiliyyətlərinin, vergi və yığımların qanunla müəyyənləşdirilmiş sisteminin, vergi inzibətçiliyi və dövlət tərəfindən tətbiq olunan vergitutma üsullarının məcmusu" [12, s. 55], bəzilərinin fikrincə, "dövlətin vergitutma sahəsində formalaşan və siyasi, iqtisadi, təşkilati və hüquqi xarakterli bütün mövcud sosial münasibətlərin məcmusu" [13, s. 324], digərlərinin fikrincə isə "Vergi və yığımlarla bağlı qanunvericiliyin, vergi və yığımların məcmusunun, onların ödəyicilərinin və vergi inzibətçiliyi sisteminin məcmusu" [14, s. 68] kimi çıxış edir. Digər bir rus iqtisadçısı D.Q.Çernikə görə vergi sistemi "dövlət tərəfindən tutulan vergilərin, onların müəyyən edilməsinin, dəyişməsinin və ləğvinin prinsipləri, forma və metodlarının, hesablanması və tutulması metodlarının, vergi nəzarətinin forma və metodlarının, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətin məcmusu"dur. [15, s. 34]

Azərbaycan iqtisadçıları vergi sistemində "müəyyən edilmiş qaydada tutulan vergilər, yığımlar, rüsum və digər ödənişlərin məcmusu" kimi yanaşırlar. [8, s. 134]

Beynəlxalq vergi-maliyyə terminlərinin izahlı lüğətində vergi sistemi "qanunvericilik əsasında büdcəyə ödənilməli vergilərin, rüsumların və digər məcburi ödənişlərin məcmusu", [16, s.168], Azərbaycan Vergi Ensiklopediyasında isə "dövlət tərəfindən təyin edilən və dövlət büdcəsinin maliyyə ehtiyatlarının yaradılması məqsədini güdən vergi, yığım, rüsum və digər ödənişlər, həmçinin, onların yığılmasının forma, üsul və prinsiplərinin məcmusu" [17, s. 424] kimi təqdim edilir.

Müxtəlif ölkələrin vergi sistemlərinin iqtisadi, siyasi və sosial amillərin təsiri altında formalaşdığı göstərilir və bu sistemlər - vergilərin yığım qaydaları, strukturu, toplanma vasitələri, dərəcələri, hakimiyyətin müxtəlif səviyyələrinin fiskal səlahiyyətləri, vergi bazası, vergilərin fəaliyyət sferası, vergi güzəştləri baxımından bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Müasir vergi sistemlərinin xarakterik əlamətləri bunlardır:

- dövlət vergi formasında büdcəyə daxil olan gəlirlərin artırılması yollarını axtarır;
- vergi sistemləri bərabərlik, ədalətlik və səmərəlilik prinsipləri əsasında qurulur.

9. Vəliyev D.Ə., Balakışiyeva Y.N., Rəfibəyli İ.R., İmanov E.E., Qarabalov E.M. Vergi hüququ /Dərslik, Bakı, "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 2003, 482 s.
10. Налоги и налоговое право. Учебное пособие. Под ред. А.В. Брызгалина.М. Аналитика, Пресса, 1998, с. 296.
11. Əlizadə T. Proqressiv vergi sisteminin inklüziv iqtisadi artıma təsirlərinin dəyərləndirilməsi: İƏİT ölkələri üzrə təhlil. //Azərbaycan Respublikasının Vergi Xəbərləri, Bakı, 2018 №2, s.91-97.
12. Бельский К.С. Налоговая система: генезис, основные элементы, принципы // Государство и право. – 2006. - №9. С. 55.
13. Финансовое право Российской Федерации: Учебник / отв. ред. М.В. Карасева. – М.: Юрист, 2006. – с. 324.
14. Налоги и налогообложение. Учебник. / Под редакции И.А. МайбуроваМ.: ЮНИТИ – ДАНА, 2009. – с. 68.
15. Налоговые системы зарубежных стран: Учебник для ВУЗов/ Под ред. проф. Князева В. Г., проф. Д.Г.Черника - М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1997.
16. Beynəlxalq vergi-maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti. AR Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi. Şamaxı, 2015. – 171 s.
17. Vergi Ensiklopediyası, Bakı, 2013. 424 s.
18. Жидкова Е.Ю. Налоги и налогообложение.2-е изд., перераб. и доп. - Москва: Эксмо, 2009. - 480 с.

Эльгиз Чингиз оглы Сеидов
докторант АГЭУ

Теоретико-методологические аспекты формирования налоговой системы в экономической политике государства

Резюме

В статье определяется роль концептуальных моделей налоговой системы в экономической политике государства, исследуются и оцениваются принципы и функции налоговой системы и состояние их применения в Азербайджане. В статье автором также исследуются формирование современных концепций налоговой системы и особенности их использования, делаются соответствующие выводы.

Ключевые слова: *государство, экономическая политика, налоговая система, налоговая политика.*

Elgiz Chingiz Seyidov
doctoral student of ASUE

Theoretical and methodological aspects of the formation of the tax system in the economic system of the state

Summary

The article identifies the role of conceptual models of the tax system in the economic policy of the state, the principles and functions of the tax system and their application in Azerbaijan. In the article, the features of the formation and use of modern tax system concepts prepared by a separate author have been studied and conclusions have been drawn.

Key words: *state, economic policy, tax system, tax policy.*